

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Sâlih b. Suûd'a Göre Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri

The Place of the Kulliyatul-Qur'an in the Science of Tafsir According to the Saleh b. Saud

Sabğatullah TAYFUR

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Presidency of Religious Affairs

Diyarbakır, Turkey

s.tayfur56@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0920-4451>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 12/01/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 26/04/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Tayfur, Sabğatullah. “Sâlih b. Suûd'a Göre Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021), 377-400.

<https://doi.org/10.31121/tader.757908>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Külliyâtü'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân'ın genelinde veya çoğu yerinde sabit bir anlam ifade eden lafızlar ve belli bir üslupla kullanılan ifade biçimleri için kullanılmaktadır. Bu tabir, klasik eserlerde karşımıza çıkmaya da bunun örneklerini önceki tefsir kitaplarında, sahâbe ve tâbiilerin eserlerinde, hatta hadislerde bile görmek mümkündür. Günümüzde böyle bir konunun müstakil olarak ele alınıp işlenmesinin sebebi, bunlar hakkında bilgi sahibi olmanın Kur'ân'ın anlaşılması için büyük bir öneme sahip olmasıdır. Bu konudaki örnekleri başka ilim dalları bünyesinde ele alan ve bunları başka isimlerle anan bilginler de mevcuttur. Bu da külliyyâtü'l-Kur'ân hakkındaki yeni yaklaşımların sadece bir isim değişikliğinden mi ibaret olduğu sorusunu akla getirmektedir. Bundan dolayı konunun izaha kavuşturulması için böyle bir çalışmanın faydalı olacağını düşündük. Bu amaçla külliyyâtü'l-Kur'ân'la beraber âdetü'l-Kur'ân ve örfü'l-Kur'ân gibi ona benzer konuları incelemeye tabi tuttuk. Bunlar hakkında verilen örnekleri ve bu ilim dallarıyla ilgili bilgileri araştırdık. Ayrıca bu mevzuda ileri sürülen düşünce ve görüşleri karşılaştırıp analize tabi tuttuk. Böylece bu ilim dalları arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Sâlih b. Suûd, Külliyyât, Âdet, Örf.

Abstract

Kulliyatul-Qur'an is a concept used for words that has a fixed meaning in general or in most parts of the Qur'an and the forms of expression used with a certain style. Although this term does not appear in classical works, it is possible to see examples of it in previous tafsir books, in the works of companions and subordinates of prophet Muhammad, and even in hadiths. The reason why such a subject is handled and mentioned separately today is that having information about them is of great importance for understanding the Qur'an. There are also scholars who consider the examples on this subject within the scope of other branches of science and refer to them with other names. This raises the question of whether the new approaches about Kulliyatul-Qur'an consist only of a name change. Therefore, we thought that such a study would be useful in order to clarify the subject. For this purpose, together with Kulliyatul-Qur'an, we examined similar issues such as adetul-Qur'an and orful-Qur'an. We searched for examples given about them and information about these branches of science. In addition, we compared the thoughts and opinions put forward on this subject and analyzed them. Thus, we tried to reveal the similarities and differences among these branches of science.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Saleh b. Saud, Kulliyat, Adet, Orf.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, Allah tarafından insanlara gönderilen ilâhî bir mesajdır. Bu mesajı iyice anlamak için indiği dönemin şartları ve nüzûl sürecinde meydana gelen olaylar silsilesi hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. En önemlisi de Hz. Peygamber (s.a.s.) başta olmak üzere bu sürece şahitlik eden insanların âyetlerdeki ifadelerle yüklediği anlamlardan haberdar olunmalı, bu kutsal metnin iletildiği dilin kuralları bilinmeli, içerdiği ifadelerin bulunduğu bağlam göz ardı edilmemeli, tekrar edilen lafız ve ifade biçimlerinin anlam değişimi incelenmelidir. Bundan dolayı çalışmamızda ele aldığımız külliyyâtü'l-Kur'ân'ı bilmenin âyetlerin anlaşılması için önemli bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Âyetlerde anlam veya üslup açısından genellik arz eden örnekleri ifade etmek için kullanılan külliyyâtü'l-Kur'ân, selef âlimleri tarafından bağımsız bir ilmi konu olarak tedvîn edilmediği için bunun Kur'ân ilimleri arasında müstakil bir ilim dalı olup olmadığı net bir şekilde bilinmemektedir. Bu da bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bundan dolayı bu alanda yapılan çalışmalardan farklı olarak çalışmamızdaki amacımız, külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Kur'ân ilimleri arasında müstakil bir konu olarak yer alacak düzeyde bir içeriğe sahip olup olmadığını incelemektir. Ayrıca

benzer ilmî konular arasındaki konumunu ve değerini ortaya koymak, bunlar arasındaki ortak ve farklı noktaları tespit etmek ve bu mevzudaki ihtilafları analiz edip bunları birbiri ile bağdaştırmak, bu çalışmadaki diğer amaçlarımız arasında yer almaktadır.

Külliyyâtü'l-Kur'ân hakkında klasik eserlerde pek fazla bilgiye rastlanmadığı için istifade edilecek kaynaklar açısından bazı sıkıntılar yaşadığımızı söyleyebiliriz. Bundan dolayı Suudi Arabistan'daki Hail Üniversitesi'nde tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân dalında öğretim üyesi olan Dr. Sâlih b. Suûd Süleymân es-Suûd'un "*Eseru ma'rifeti'l-külliyât ve'l-efrâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adındaki eserinin çalışmamızın ana kaynağı olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca Sâlih b. Suûd'un söz konusu eserinde ileri sürdüğü görüşler de bu çalışmamızda yaptığımız tespitlerin ve vardığımız sonuçların temel dayanağını teşkil etmektedir. Bunun yanında Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr'ın *Fuşûl fî uşûli't-tefsîr* ile *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserleri en çok başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Zikrettiğimiz bu eserler için de kaynaklık teşkil eden Berîk el-Karanî'nin *Külliyyâtü'l-elfâz fi't-tefsîr* adlı eserine ise ne fiziki olarak ne de sanal ortamda rastlayamadık. Hüseyin el-Harbî'nin *Kavâ'idü't-tercîb 'inde ehlî't-tefsîr* ve Ali b. Süleymân el-Ubeyd'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm usûlubû ve davâbitubu* adlı eserleri bu konuda öncelikli olarak müracaat ettiğimiz diğer kaynaklar arasında yer almaktadır. Araştırabildiğimiz kadarıyla Türkiye'de külliyyâtü'l-Kur'ân hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığını görmekteyiz. Fakat Mustafa Öztürk'ün "*Âdetü'l-Kur'ân: Kur'an'ın İfade ve Üslup Örfü*" adlı makalesi ile İbrahim Yıldız'ın "*Vücûb ve Nezâir İlmine Bir Katkı: İbn Fâris'in 'Efrâdü Kelimâti'l-Kur'âni'l-Azîz' Adlı Eserinde Olmayan Bazı Efrâd Kelimeler*" adlı makalesi ve "*İbn Fâris'in 'Efrâdü Kelimâti'l-Kur'âni'l-Azîz' Adlı Risalesi ve Vücûb ve Nezâir İlminin Bir Alt Kolu Olarak Efrâd*" isimli bildirisinin bu konuyla benzerlik arz eden eserler olduğunu söyleyebiliriz.

1. Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Tanımı

Külliyyât, kendisine ait bütün cüz'leri barındıran anlamındaki "küll'e mensup olan "külli" lafzının çoğuludur.¹ Sâlih b. Suûd'un ifade ettiğine göre külliyyât, genel anlam ifade eden lafız ve kurallara işaret etmek için "كُلُّ" lafzı başta olmak üzere açık ve anlaşılır bir biçimde genellik ifade eden bir kelimenin kullanılması ile ortaya çıkmıştır.² Külliyyâtü'l-Kur'ân ise "Kur'ân'ın tümünde ya da çoğu yerinde bir lafzın sabit bir anlamda, bir üslubun da aynı yöntemle kullanılması"³ ve

¹ Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısri, "k-l", *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 11/590.

² Sâlih b. Suûd Süleymân es-Suûd, "Eseru ma'rifeti'l-külliyât ve'l-efrâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *el-Mecelletü'l-Ürdünîyye fi'd-Dirâseti'l-İslâmîyye* 11/4 (Aralık 2005), 372.

³ Ali b. Süleymân el-Ubeyd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm usûlubû ve davâbitubu* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2010), 120; es-Suûd, "Eseru ma'rifeti'l-külliyât", 372.

“müfessirin كذا فهو كذا ما في القرآن /Kur’ân’da böyle olan her şey böyledir ifadesini kullanarak tefsir ettiği ifadeler”⁴ şeklinde tarif edilmektedir.

Sahâbe, tâbiûn ve selef ülemâsı Kur’ân’daki külliyyât örnekleri için

- كل شيء في القرآن /Kur’ân’daki her şey...⁵
- كل ما ورد في القرآن /Kur’ân’da vârid olan bütün...⁶
- كل ما جاء في القرآن /Kur’ân’da gelen bütün...⁷

gibi kalıpları kullandıktan sonra küllîliğe konu olan şeyi açıklamışlardır. Daha sonraki dönemlerde bunu ifade etmek için

- جميع ما في القرآن /Kur’ân’daki bütün ...⁸
- المطرد في القرآن /Kur’ân’daki genel kullanım...⁹
- الغالب في القرآن /Kur’ân’daki çoğunluklu kullanım...¹⁰

gibi birçok tabir geliştirilmiştir.

Küllîliğe konu olan örneklerin Kur’ân’ın tümünde belli bir anlama sahip olduğunu ifade etmek için

- كل مكر في القرآن فهو عمل /Kur’ân’daki her “mekr” ameldir¹¹
- ما كان من ظن في القرآن فهو يقين /Kur’ân’daki her “çan” yakândir¹²

⁴ Müsâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *et-Tefsîru’l-luğavî li’l-Kur’âni’l-Kerîm* (b.y.: Dâru’lbnî’l-Cevzî, 2016), 104.

⁵ Mükâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mükâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2003), 2/104; Ömer b. Ali b. Âdil ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fî ‘ulûmi’l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed vd. (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 20/247; Ebû İshak Ahmed es-Sa’lebî, *el-Keşfü’l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî, 2002), 3/394; 29/155; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim* (Sayda: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), 2/383; 3/1015; 4/1194; 8/2663; Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü ehlî’s-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2005), 1/266.

⁶ Mansûr b. Muhammed b. Abdilcabbâr es-Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, thk. Yâser b. İbrâhîm & Guneym b. Abbâs (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997), 1/56; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 1/409; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Râhu’l-me’ânî* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), 10/328.

⁷ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 1/409; 1/35; Sem’ânî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 6/47.

⁸ es-Sa’lebî, *el-Keşfü ve’l-beyân*, 2/39.

⁹ Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim el-Cevziyye, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 1989), 1/253; Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali, el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît* (Suudi Arabistan: İmâdetü’l-Bahsi’l-İlmî, 2009), 8/267.

¹⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 8/267; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-münîr* (Şam: Dâru’l-Fikr, 1997), 18/8; Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn lî’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1997), 7/338.

¹¹ Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Sâmî Muhammed Selâmet, (b.y.: Darû Tayyibe, 1999), 3/332.

¹² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, 9/2980.

misallerinde olduğu gibi genel tabirler kullanılmaktadır. Eğer küllîler Kur'ân'ın tümünde belli bir anlam ifade etmiyorsa “ كل ما في القرآن من أصحاب النار فهم أهل النار إلا قوله وما جعلنا أصحاب النار إلا ملائكة فإنه يريد خزنتها /Kur'an'daki bütün “cebennem arkadaşları” cebennem ehlidir. “Ve biz cebennem arkadaşlarını ancak melekler kaldık” sözü hariç, zira (Allah) oranın görevlilerini kastetmektedir” şeklinde bir-takım istisnalara gidilmektedir.¹³ Fakat ilerleyen safhalarda da göreceğimiz gibi bu ve buna benzer istisnâî durumlar bu tür örnekleri küllî olmaktan çıkarmıyor. Kimi zaman da bir kelime hakkında birden çok âyet zikredilerek onun Kur'ân'ın tümünde aynı anlam ifade ettiği ispatlanmakta ve böylece onun küllî olduğu ortaya çıkarılmaktadır.¹⁴ Bunların dışında da külliyyât örneklerine delâlet eden ifade biçimleri bulunmaktadır. Bu, külliyyâtı tespit eden kişinin tercihinine bağlı bir şeydir.¹⁵

Kur'ân'da kullanılan üslupların ve ondaki ifadelerin ne anlama geldiğini bilmek için külliyyâta vakıf olmak bir müfessir için çok önemlidir. Özellikle de birçok ayette tekrarlanan kelime ve cümlelerin varlığı düşünüldüğünde durum daha da anlaşılır hale gelmektedir. Zira bunların her yerde aynı anlam ifade edip etmediğini tespit etmek için külliyyâttan olup olmadığını bilmeye ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁶

2. Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Temeli

Kur'ân ve tefsirle alakalı klasik eserlere baktığımızda külliyyâtü'l-Kur'ân adında müstakil bir bâbın olmadığını, fakat en eski tefsir kitaplarına baktığımızda bile külliyyâta örneklik teşkil eden bazı âyetlere temas edildiğini görmekteyiz. Hatta Süyûtî'nin (ö. 911/1505) aktardığı bir hadise göre külliyyâtü'l-Kur'ân'ın temeli Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayanmaktadır. Çünkü o, bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “كُلُّ حَرْفٍ فِي الْقُرْآنِ يُنْكَرُ فِيهِ الْقُتُوبُ فَهُوَ الطَّاعَةُ”/Kur'ân'da ‘kunût’un zikredildiği her harf itaat anlamındadır.”¹⁷ Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) burada Kur'ân'ın tümünde belli bir anlama gelen bir kelimeye işaret etmekte ve bunu ifade ederken de ilerleyen dönemlerde bunu araştıran âlimler için kalıp haline gelecek “كُلُّ” lafzını kullanmaktadır.

¹³ el-Müddessir 74/31; Bedrüddîn b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957), 1/108.

¹⁴ Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in* (Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.), 2/1041.

¹⁵ es-Suûd, “*Eseru ma'rifeti'l-külliyât*”, 375.

¹⁶ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 121.

¹⁷ Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtqân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Medine: Mecmeu'l-Melik Fehd, 2005), 1/421.

Mükâtil b. Süleymân (ö. 150/767), külliyyâta verilen tanımla örtüşen Kur'ân'daki birçok örnek keşfetmiştir. Bunları zikrederken cümlenin başında “كل شيء” ifadesini kullanmaktadır.¹⁸ Bundan dolayı külliyyâtla alakalı ilk eser verenin bu âlim olduğu düşünülmektedir. Fakat ondan önce de özellikle birçok sahâbî ve tâbiiden bu konuda malumat aktarılmıştır.¹⁹ Bu konudaki örneklerin İbn Abbâs (ö. 68/687) ve Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) gibi zatlardan nakledilmiş olması külliyyâtü'l-Kur'ân hakkındaki bilgilerin gün yüzüne çıkmasının daha öncelere dayandığını göstermektedir.²⁰ Fakat Sâlih b. Suûd'un da ifade ettiği gibi sahâbe ve onlardan sonra gelen selef ulemâsı bu konuyu tasnife tabi tutup müstakil bir ilim dalı olarak zikretmemiş ve bu mevzu hakkında herhangi bir tanımlamaya gitmemişlerdir. Bunlar sadece külliyyât için örneklik teşkil eden konuları zikretmekle iktifâ etmişlerdir. Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın müstakil bir konu olarak ele alınıp derlenmesi, son zamanlardaki çalışmalar sonucu olmuştur.²¹ Nitekim bu konuyu müstakil olarak ele alan bilginler, önceki nesillerden aktarılan örneklerden yola çıkarak bu yönde bir kavramsallaştırma ve tanımlamaya gitmişlerdir. Ayrıca onlar bu konudaki örneklerin çeşitliğine dayanarak külliyyâtü'l-Kur'ân'ı tasnif ve taksime tabi tutmuşlardır.

Yeri gelmişken Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684), *el-Külliyyât* adlı eserine değinmekte yarar vardır. Zira bunun, isim benzerliği nedeniyle külliyyâtü'l-Kur'ân'la ilişkisi olduğu düşünülebilir. Hâlbuki eserin içeriğine baktığımızda durumun farklılık arzettiğini görmekteyiz. Zira Kefevî, bu eserinde Kur'ân ve hadis başta olmak üzere birçok ilimle ilgili lafızları lugavî ve ıstılâhî açıdan açıklamakta ve bu ilimlerle ilgili kaidelere temas etmektedir. O, eserine niye *el-Külliyyât* ismini verdiğine değinmemektedir. Fakat çoğu zaman değişik ilimlerle alakalı kurallara temas etmekte ve bu hususta âlimler tarafından ittifak edilen küllî kâidelere yer vermeye dikkat etmektedir. Dolayısıyla bunun külliyyât ile adlandırılmasının bu özelliklerinden dolayı olduğunu söyleyebiliriz.²²

3. Tefsir Usûlü Açısından Külliyyâtü'l-Kur'ân

Külliyyâtü'l-Kur'ân'ın özellikleri ve buna dair örneklerin geçtiği yerler hakkında bilgi sahibi olmanın Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasına vesile olacağı inkâr edilemez bir gerçektir. Ayrıca bunları

¹⁸ el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/313, 433, 478, 499, 512.

¹⁹ Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in*, 2/1038.

²⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/19; 18/437; 24/34; Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî fî şerhi sahâhi'l-buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/189; Müsâid b. Süleymân b. Nâsir et-Tayyâr, *Fuşûl fî uşûli't-tefsîr* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2002), 162-165; es-Suûd, “*Eseru ma'rifeti'l-külliyyât*”, 370;

²¹ es-Suûd, “*Eseru ma'rifeti'l-külliyyât*”, 378, 383; et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 103.

²² Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, “a-v-d”, “a-r-f”, *el-Külliyyât*, thk. Adnân Dervîş & Muhammed el-Mısrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 5, 8, 12, 104, 105, 578, 668, 734.

bilmenin Kur'ân'ı yanlış yorumlamanın önüne geçeceği de kesindir. Bu özelliklerinden dolayı külliyyâtü'l-Kur'ân'ın tefsir usûlünden olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Nitekim Muhammed el-Malatî (ö. 377/987) “*et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehl'l-ehvâi ve'l-bide'*” adlı eserinde sapkın fırkaların Kur'ân'ı yanlış yorumlamalarından bahsetmektedir. Ona göre bunun sebebi müteşâbih âyetlere akıl erdirmemeleri, zâhiren çelişir gibi görünen âyetleri birbiri ile bağdaştırmamaları, takdîm-te'hîr ve istisna gibi dilsel kuralları göz önünde bulundurmamalarıdır. Malatî, bu hususların Kur'ân'ın sağlıklı bir şekilde anlaşılması için çok önemli olduğunu söyledikten sonra Mükâtil'in eserindeki külliyyâtü'l-Kur'ân örneklerini nakletmektedir. Ama bunları niçin aktardığını açıklamamaktadır. Fakat bir takım Kur'ânî ifadelerin anlam açısından yerden yere değişiklik gösterdiğini, bir kısmının genel bir kısmının da özel anlam ifade ettiğini söylemektedir.²³ Yine Malatî'nin ifade ettiği gibi bidat ehli, Kur'ân'ı tefsir ederken onu bağlamından koparıyor ve bu konuda hiçbir tefsir usulüne riayet etmiyorlar. Bu nedenle savundukları batıl görüşler için âyetlerden kolayca delil üretebiliyorlar.²⁴ Hem bu hususlar hem de Malatî'nin bu örnekleri zikrettiği bağlama bakıldığında külliyyâtü'l-Kur'ân'ın Kur'ân'ı tefsir ederken bilinmesi ve uyulması gereken tefsir usulünden olduğu anlaşılmaktadır.

Muasır bilginlerden olan Muhammed el-Hudayrî'ye göre külliyyâtü'l-Kur'ân, benzer âyetlerin bir arada değerlendirilmesi usûlüyle tespit edildiği için konulu tefsir metodu bünyesinde yer almaktadır.²⁵ Zira burada konu itibarı ile olmasa da küllîlik itibarı ile ortak noktada buluşan ifadeler söz konusudur. Ayrıca külliyyâtü'l-Kur'ân'ın, âyetlerin tefsirinde belirleyici bir unsur olan umûm-husûs ve mutlak-mukayyed konularına benzer bir özellik arz ettiğini görmekteyiz. Bir ifade, bu açılardan incelenip genel veya özel olduğu ortaya çıkarılmadan âyetlerin maksadını anlamak mümkün değildir. Öte yandan iyice incelenip külliyyâtü'l-Kur'ân'dan olduğu sonucuna varılan örneklerin Kur'ân'ın genelinde sabit bir anlam ifade etmesinden dolayı bu konuda bir istikrar ve birlik sağlanmakta ve üzerinde ittifak edilen anlamın dışına çıkılmasının önüne geçilmektedir. Bu açılardan da baktığımızda külliyyâtü'l-Kur'ân'ın tefsir usulünden bir bâb olarak değerlendirilmesinin uygun olacağını düşünmekteyiz.

4. Külliyyâtü'l-Kur'ân Türleri

Külliyyâtü'l-Kur'ân'a verilen örneklerin Kur'ân'ın tümünde belli bir anlam ifade etmesi gerekmiyor. Zira bazı yerlerde bu anlamın dışına çıkıldığı görülmektedir. Fakat bu durum söz konu-

²³ Muhammed b. Ahmed b. Abdîrahmân el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehl'l-ehvâi ve'l-bide'* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1968), 74-99.

²⁴ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-red*, 74-99.

²⁵ Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in*, 2/1036.

su örnekleri küllî olmaktan çıkarmıyor. Zira hem selef hem de halef âlimleri tarafından bu konuda yapılan açıklamalardan ve verilen örneklerden anladığımız kadarıyla bunda esas olan bir ifadenin Kur'ân'da belli bir anlam veya belli bir üslup ile ağır basmasıdır. Bunun dışına çıkılan örnekler istisna sayılmakta, istisna ise kaideyi bozmamaktadır. Hem bu istisna örnekleri açısından hem de diğer bazı açılardan külliyyâtü'l-Kur'ân'ın değişik şekillerde taksime tabi tutulduğunu görmekteyiz. Birinci taksim, istisna olmaksızın genellik arz eden ifadelerin "külliyyâtü'l-muttaride" ve bazı istisnalar haricinde genellik arz eden ifadelerin ise "külliyyâtü'l-ağlebiyye" olarak ikiye ayrılmasıdır. Bu her iki tür de "elfâz" ve "esâlib" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu taksimi ilk yapanın muasır bilginlerden Sâlih b. Suûd olduğu bilinmektedir.

Külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâz: Muttaride, "طرد"ın iftiâl bâbının ism-i fâili olup "süreklilik arz eden şey" anlamındadır. Elfâz ise "lafz"ın çoğuludur.²⁶ Sâlih b. Suûd'un naklettiğine göre istisna olmaksızın Kur'ân'ın tümünde aynı anlamda kullanılan veya belli bir şekilde zikredilen lafızlar bu türdendir. Buna "ظن" kelimesini örnek olarak gösterebiliriz. Zira bu ifade, Kur'ân'da geçtiği her yerde yakîn anlamını ifade etmektedir. Külliyyâtü'l-Kur'ân denildiğinde lafız mı veya üslup mu olduğuna bakılmaksızın ilk akla gelen ve bu konuda asıl olan muttaride örnekleridir.²⁷ Bir ifadenin bu türden sayılabilmesi için Kur'ân'da geçtiği bütün yerlerin incelenmesi gerekmektedir.²⁸ Çünkü ancak bu şekilde söz konusu ifadenin Kur'ân'ın tümünde belli bir anlama gelip gelmediği anlaşılacaktır.²⁹ Nitekim bazen bir örneğin muttaride olduğu iddia edilmesine rağmen daha sonra yapılan geniş kapsamlı bir araştırma sonucu bunun böyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin İbn Abbâs, "رَجَز" kelimesinin Kur'ân'ın tümünde "azap" anlamında olduğunu iddia etmektedir. Hâlbuki kimi müfessir, bunun "وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ" / *ve kötü şeyleri terk et*³⁰ ayetinde "put" anlamında olduğunu ifade etmektedir.³¹

Sâlih b. Suûd'a göre külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâz ifadelerinin belli bir sîga ve vezinde olması gerekmektedir. Bir karine olmadığı sürece bu küllîlik, onun sahip olduğu kökün diğer türevleri için geçerli değildir.³² Buna dair bir karinenin olup olmadığını bütün türevlerini araştıran kişinin kullanacağı külliyyât kalıplarından veya vereceği örneklerden anlamak mümkündür. Yapı-

²⁶ İbn Manzûr, "t-r-d", "l-f-z", 3/267; 7/461.

²⁷ es-Suûd, "Eseru ma'rifeti'l-külliyyât", 372-375.

²⁸ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 104.

²⁹ et-Tayyâr, *Fuṣūl fî uṣūli't-tefsîr*, 161.

³⁰ Kur'ân-ı Kerim Açıklamalı Meali 2015 & Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 2009, el-Müddessir 74/5.

³¹ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/118; 23/12; ez-Zerkeşî, *el-Burbân*, 1/107; İbn Kesîr *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/262; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Ma'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemir (b.y.: Dâru Tayyibe, 1997), 8/265.

³² es-Suûd, "Eseru ma'rifeti'l-külliyyât", 378.

lan incelemeler sonucunda külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâzdan olduğu sonucuna varılan ifadeler, Kur'ân'a özgü bir terime dönüşmektedir. Böylece bunların Kur'ân'ın hiçbir yerinde bu küllî anlamın dışına çıkması mümkün değildir.³³ Ayrıca bu Kur'ânî terimler, ihtilaf esnasında değişik görüşler arasından herhangi birini bir tercih etmek için yeterli bir sebep sayılmaktadır. Zira Kur'ân'ı titizlikle araştırıp bazı ifadelere külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâz hüviyetini vermek başlı başına sağlam bir delil olarak kabul edilmektedir.³⁴ Örneğin İbn Abbâs ve Nâfi' b. Ezrak (ö. 65/685), “وَأِنْ مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا / İçinizden oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur”³⁵ âyetindeki “وَأِنْ”un ne anlama geldiği konusunda tartışmaya girmişlerdir. Bunun özerine İbn Abbâs, söz konusu lafzın geçtiği birkaç âyet zikrettikten sonra bunların tümünün “girme” anlamında olduğunu görmüştür.³⁶ O yüzden Nâfi' ile tartışmaya girdiği ayetteki “وَأِنْ”un da bu anlamda olması gerektiğini söylemiştir.³⁷

Külliyyâtü'l-ağlebiyyetü'l-elfâz: Bu, Kur'ân'ın tümünde değil de ekserinde muayyen bir anlam ifade eden veya belli bir şekilde zikredilen lafızlardır. Bu çeşit külliyyât bir önceki türün örneklerinden yapılan istisnalardan anlaşılmaktadır. Bu istisna, bir veya birden fazla olabilir. O yüzden bu örneklere delinmiş küllilik anlamındaki “الكَلِيَّةُ الْمُنْحَرَمَةُ” denmektedir.³⁸ Bu istisnalar, her zaman istisna edatları ile yapılmaz, başka lafızlar da kullanılabilir. Bu çeşit külliyyât için Süyûtî'den şu örnekler nakledilmiştir: Kur'ân'daki bütün “وَرَاءَ” kelimesi “ön taraf” anlamına gelmektedir. Fakat “فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ / Kim bunun dışında bir şeyi isterse, işte onlar haddi aşan kimselerdir”³⁹ ve “وَأَجَلٌ لَّكُمْ مَا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ” / Bunların dışındakiler size belal kalandır⁴⁰ âyeti bundan müstesnadır. Zira bu iki yerde mezkûr kelimedden “dışında” anlamı kastedilmektedir.⁴¹ Ayrıca İbn Zeyd'in (ö. 136/753), ifade ettiğine göre çok az kısmı hariç Kur'ân'daki bütün “فَاسِقٌ” kelimesi yalancı anlamındadır.⁴² Müfessirin istisna edilen örneği açıklaması şartıyla bunlar da külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâz gibi ihtilaf esnasında tercih sebebi sayılabilir.⁴³

Külliyyâtü'l-muttaridetü'l-esâlîb: Üslûbun çoğulu olan “esâlîb”den de anlaşıldığı üzere bu tür külliyyât, muayyen bir konunun sunum şeklinin veya kullanılan belli bir üslûbun Kur'ân'da her

³³ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 104.

³⁴ et-Tayyâr, *Fuṣṣûl fî uṣûli't-tefsîr*, 161.

³⁵ Meryem 19/71.

³⁶ el-Enbiyâ 21/98; Hûd 11/98.

³⁷ Hüseyin b. Ali b. Hüseyin el-Harbî, *Ḳavâ'idü't-tercîh inde'l-müfessirîn* (Riyad: Dâru'l-Kâsım, 1996), 173.

³⁸ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 103; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/422.

³⁹ el-Mü'minûn 23/7.

⁴⁰ en-Nisâ 4/25.

⁴¹ es-Süyûtî, *el-İtkân*, 1/422.

⁴² es-Süyûtî, *el-İtkân* 1/423.

⁴³ et-Tayyâr, *Fuṣṣûl fî uṣûli't-tefsîr*, 161.

zaman aynı olmasıdır.⁴⁴ Sâlih b. Suûd, buna “زَعَمَ” fiilini örnek olarak göstermektedir. Çünkü bu fiilin bir anlamı da bir şey söylemek veya bir şey öne sürmektir.⁴⁵ Bu söylem ve öne sürülen şeyin başka fiillerle değil de sırf “زَعَمَ” veya onunla aynı kökten gelen fiillerle ifade edilmesiyle bu söylem ve öne sürülen düşünceye sahip olan insanlar kınanmaktadır. Buna, anlamdan ziyade Kur’ân’ın üslûbu ile alakalı olduğu için külliyyâtü’l-esâlîb denmektedir.⁴⁶

Külliyyâtü’l-ağlebiyyetü’l-esâlîb: Bu tür külliyyât, muayyen bir konunun sunum şeklinin veya kullanılan belli bir üslûbun çoğunlukla aynı olmasıdır.⁴⁷ Allah’ın kötü insanlar için çoğunlukla korkutucu anlam içeren isimlerini, iyi insanlar için de umut verici mesajlar barındıran isimlerini kullanması bu konuya örnek olarak verilebilir. Ayrıca Allah’ın, Kur’ân’ın indirilmesinden bahsetmesi esnasında “esmâ-i hüsnâ”dan bir ismini veya üstün vasıflarından birini zikretmesi de bu kabildendir.⁴⁸ Külliyyâtü’l-ağlebiyyetü’l-esâlîbe verilebilecek en güzel örneklerden birisi Hz. Peygamber’e (s.a.s.) yönelik Kur’ân’daki uyarılardır. Çünkü bunlardan maksat ondan ziyade ümmetin bu konuda uyarılmasıdır. Örneğin “فَلَا تَكُونَنَّ ظَهْرًا لِلْكَافِرِينَ/O halde sakın kâfirlere arka çıkma!”⁴⁹ âyetine baktığımızda Hz. Peygamber’in (s.a.s.) kâfirlere arka çıkması hususunda uyarıldığını görmekteyiz. Hâlbuki onun kâfirlere bırakın arka çıkması onlara en ufak bir yardımının dokunması bile tahayyül edilemez. O yüzden bu mesajın ümmete yönelik olduğu aşikârdır. Hatta Şa‘râvî (ö. 820/1418), bu konuda halk arasında meşhur olmuş bir deymi içeren şirinde şöyle demektedir:

مَا كَانَ فِي الْقُرْآنِ مِنْ نَذَارَةٍ ... إِلَى النَّبِيِّ صَاحِبِ الْبِشَارَةِ

فَكُنْ لَبِيبًا وَأَفْهَمَ الْإِشَارَةَ ... إِيَّاكَ أَعْنِي وَأَسْمِعِي يَا جَارَةَ

Kur’ân’da müjde sahibi peygambere yönelik olan uyarılar konusunda

*Zeki ol ve mesajı kavra, kızım sana söylüyorum gelinim sen anla!*⁵⁰

Sâlih b. Suûd tarafından külliyyâtü’l-Kur’ân hakkında yapılan diğer bir taksim de külliyyâtü’l-luğa fi’l-Kur’ân ve külliyyâtü ‘ulûmi’l-Kur’ân şeklindedir. Külliyyâtü’l-luğa fi’l-Kur’ân, âyetlerdeki bazı ifadelerdeki lügavî, nahvî ve belâğî kuralların Kur’ân’ın tümünde genellik arz etmesidir. Mesela,

⁴⁴ es-Suûd, “Eseru ma’rifeti’l-külliyyât”, 375.

⁴⁵ İbn Manzûr, “z-‘a-n”, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/264.

⁴⁶ es-Suûd, “Eseru ma’rifeti’l-külliyyât”, 372.

⁴⁷ es-Suûd, “Eseru ma’rifeti’l-külliyyât”, 375.

⁴⁸ Muhammed Seyyid Tantâvî, *et-Tefsîru’l-vasît* (Mısır: er-Risâle, 1987), 12/191; Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb ez-Zer‘î, *Cilâü’l-efhâm*, thk. Şuayb Arnâût & Abdulkâdir Arnâût (Kuveyt: Dâru’l-Arûbe, 1987), 174.

⁴⁹ el-Kasas 28/86.

⁵⁰ Muhammed Mütevellî eş-Şa‘râvî, *Tefsîru’ş-Şa‘râvî* (Mısır: Matâbiu Ahbarî’l-Yevm, 1991), 18/11049.

- “حَاشَ” edatının her zaman istisna anlamını ifade etmesi
- “الأَرْضُ” kelimesinin her zaman müfred olarak kullanılması
- “يَا قَوْمَ” gibi birinci tekil şahıs alameti olan “yâ” harfine izâfe edilen münâdâ isimlerinde bu harfin hazfedilip yerine onun cinsinden olan esre harekesinin konulması

vb. durumları buna örnek olarak gösterebiliriz.⁵¹

Külliyyâtü 'ulûmi'l-Kur'ân ise Kur'ân ilimleri ile alakalı küllî kuralları ifade etmektedir.⁵² Bu, daha çok mekkî-medenî ve nâsih-mensûh konusunda karşımıza çıkmaktadır. İçinde bir farîzayı veya bir haddi barındıran âyetlerin genellikle medenî olması,⁵³ Katâde b. Di'âme'ye (ö. 117/735) göre savaştan söz eden âyetlerin muhkem olup neshe konu olmaması,⁵⁴ Meymûn b. Mehrân'a (ö. 117/735) göre “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” ve “يَا بَنِي آدَمَ” ile başlayan hitapların mekkî, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ile başlayan hitapların ise medenî olması bu tür külliyyâta örnek olarak gösterilebilir.⁵⁵

Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in* adlı eserinde külliyyâtü'l-Kur'ân'ı; külliyyâtü'l-hurûf, külliyyâtü'l-esmâ', külliyyâtü'l-ef'âl ve külliyyâtü'l-ehkâm şeklinde dörde ayırmaktadır. Külliyyâtü'l-hurûf, harf ve edatların; külliyyâtü'l-esmâ, isimlerin; külliyyâtü'l-ef'âl da fiillerin Kur'ân'nın genelinde belli bir anlam ifade etmesidir. Külliyyâtü'l-ehkâm ise âyetlerdeki bazı ifadelerin fikhî hükümler açısından her zaman muayyen bir anlam ifade etmesi demektir. Örneğin kimi ceza ve kefaretlar için belirlenen “طَعَامَ” ifadesinin Kur'ân'ın tümünde yarım sâ' olarak ölçülmesi buna örnek olarak gösterilmektedir.⁵⁶

Sâlih b. Suûd tarafından külliyyâtü'l-Kur'ân hakkında yapılan diğer bir taksîm de; akdiyye, hulukiyye, teşrî'iyye ve makâsıdiyye şeklindedir. Külliyyâtü'l-akdiyye, âyetlerdeki Allah inancı, peygamberlere iman, ahiret hayatı gibi konularla alakalı inanç esaslarını açıklayan küllî hükümlerdir. Külliyyâtü'l-hulukiyye, sahip olunması gereken ahlakî özelliklerin teşvik edilmesi hususunda kullanılan küllî üsluplardır. Külliyyâtü't-teşrî'iyye, bir şeyin helâl, harâm veya mubâh olduğunu belirten ve amelî konularda düzenlemeler yapan genel âyetlerdir. Külliyyâtü'l-makâsıdiyye, varlıkların yara-

⁵¹ es-Suûd, “Eseru ma'rifeti'l-külliyyât”, 376.

⁵² es-Suûd, “Eseru ma'rifeti'l-külliyyât”, 376.

⁵³ Mennâ' el-Kattân, *Mebâhîs fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Medine: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 63; Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed, *Nefehâtün min 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Darü's-Selâm, 2005), 35; Nûruddîn Muhammed el-Halebî, *Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Şam: Mektebetü's-Sabâh, 1993), 59.

⁵⁴ es-Suûd, “Eseru ma'rifeti'l-külliyyât”, 376; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/175; Ahmed b. Muhammed eş-Şâzelî, *el-Bahru'l-medîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 7/168;

⁵⁵ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî ed-Dımaşkı, *Fedâilü'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995), 38.

⁵⁶ Hudayrî, *Tefsîru't-tâbi'in*, 2/1038-1044.

tılış amacını zikreden küllî âyetlerdir. Bunların dışında da külliyyâtü'l-Kur'ân'ın türleri bulunabilir. Hatta mezkûr çeşitler de değişik kollara ayrılabilir. Bu, tamamen kişinin düşünce gücüne ve analiz yeteneğine bağlı bir durumdur. Ayrıca bir türe verilen bir örneğin diğer bir tür için de örnek olabileceği de unutulmamalıdır.⁵⁷

5. Külliyyâtü'l-Kur'ân'la İlişkili Kavramlar

5.1. Vucûh ve Nezâir

Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî gibi âlimlerin külliyyâtü'l-Kur'ân'la ilgili verdiği örneklerle ve bu konudaki nakillerine baktığımızda onların bunu vucûh ve nezâir başlığı altında ele aldıklarını görmekteyiz. Tabii bu durumda acaba külliyyâtü'l-Kur'ân, vucûh ve nezâirin bir alt türü mü olduğu sorusu akla gelmektedir. Nitekim Hidayrî, *Tefsîru't-tâbi'in* isimli kitabında külliyyâtü'l-Kur'ân'a ayrı bir başlıkta yermiş ve bunun vucûh ve nezâir gibi eşesli ve eşanlamlı lafızlar olduğunu iddia etmiştir.⁵⁸ Fakat onun bu bakış açısı ne külliyyâtü'l-Kur'ân'ın ne de vucûh ve nezâirin mahiyetini tam olarak yansıtır. Fakat Hidayrî'nin buna verdiği örnekler, vucûh ve nezâirden çok külliyyâtü'l-Kur'ân'ı andırmaktadır. Konuyu açıklığa kavuşturmak için öncelikle vucûh ve nezâirin ne olduğunu anlamak gerekir. Zerkeşî ve Süyûtî, vucûhu “değişik anlamlara gelebilen lafızlar”; nezâiri de “mütevâtî' lafızlar” olarak tanımlamaktadır.⁵⁹ Mütevâtî' lafızlar -hayvan kelimesinin insan, aslan, at vb. varlıkları kapsaması gibi- aralarında ortak bir özellik bulunan varlıklara delâlet eden kelimelerdir.⁶⁰ Fakat bu iki âlimin nezâirden bunu kastetmedikleri, bu konuda verdikleri örneklerden anlaşılabilir. Bunlar incelendiğinde onların bundan kastının “değişik yerlerde zikredilen, anlamı da lafzı da aynı olan kelimeler” olduğu anlaşılabilir.

Vucûh ve nezâir konusunda birincil kaynaklardan sayılan Mükâtil b. Süleymân'ın bu konuda zikrettiği örnekleri incelediğimizde ise bu iki kavramı şu şekilde tanımlayabiliriz: Vucûh, lafzının ve harekesinin değişip değişmediğine bakılmaksızın aynı kökten gelen bir kelimenin Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde farklı anlamlar ifade etmesidir. Nezâir de bu lafızların aynı anlam ifade ettiği örneklerdir. Mesela ister tekil ister ise çoğul olsun “âyet” lafzının ibret ve alamet olmak üzer iki anlamı vardır. Bu iki anlam Kur'ân'ın birçok yerinde tekrarlanmıştır. Böylece söz konusu

⁵⁷ es-Suûd, “*Eseru ma'rifeti'l-külliyyât*”, 376-378.

⁵⁸ Hidayrî, *Tefsîru't-tâbi'in*, 2/1036.

⁵⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/102.

⁶⁰ Nasrullâh b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-kebir fî şinâ'ati'l-manzûm mine'l-kelema ve'l-menşûr*, thk. Mustafa Cevvâd (Irak: Matba'atü'l-Mecme'îl-Âlemî, 1953), 1/14.

lafız, iki anlam ifade etmesi açısından vucûhtan, bu iki anlamdan sadece birini ifade ettiği farklı yerler açısından ise nezâirden sayılmaktadır.⁶¹

Verilen bu bilgiler ışığında külliyyâtü'l-Kur'ân ile vucûh ve nezâir arasındaki benzerlikler ve farklılıklar da ortaya çıkmış ve bu iki Kur'ânî üslubun ne birebir aynı ne de birbiriyle alakasız olduğu anlaşılmıştır. Şöyle ki, külliyyâtü'l-muttaridenin vucûh içerisinde değerlendirilmesi mümkün değildir. Çünkü bu lafızlarda vucûh örneklerinin aksine sadece bir anlam söz konusudur. Fakat bunların nezâir olarak değerlendirilmesi mümkündür. Çünkü her ikisinde de değişik yerlerde zikredilen ve manaları aynı olan ifadeler söz konusudur. Külliyyâtü'l-ağlebiyyeye gelince hem bunda hem de vucûhta bir ifadenin değişik anlamlar ifade etmesi söz konusu ise de külliyyâtü'l-ağlebiyyede sadece bir anlam ağır basmakta ve çoğunlukla bu kullanılmaktadır. Vucûh örneklerinde ise böyle bir kayıt bulunmamaktadır.

5.2. Âdetü'l-Kur'ân ve Örfü'l-Kur'ân

Külliyyâtü'l-Kur'ân örnekleri dışında da Kur'ân'da sabit bir anlam ifade eden lafızlar ve belli bir yöntemle kullanılan üsluplar bulunmaktadır. Bunlardan ilk akla gelen âdetü'l-Kur'ân ve örfü'l-Kur'ân'dır. Âdet, “ona dönüş yapılan ve tekrarlanan şey”,⁶² örf ise “bilmek” anlamındadır.⁶³ Bunlar, “insanların makul ve tabiatına uygun gördüğü şeyler üzerinde karar kılması ve bunları tekrarlaması” şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁴ Bazıları âdet ve örfün aynı şeyler olduğunu bazıları da âdetin eylemsel örfün ise sözel bir şey olduğunu söylemektedir.⁶⁵ Aralarındaki bu farktan dolayı âdete amelî örf de denmektedir. Değişik alanların kendine özgü örfü bulunmaktadır. Bunlardan biri olan kavli örf, insanların herhangi bir lafzın ne anlama geldiğini bilmesiyle alakalı bir husustur.⁶⁶ Örfü'l-Kur'ân denilince akla ilk olarak bu gelmektedir.

Kur'ân'ın âdeti ve örfü olarak kabul edilen örneklerde de külliyyâtü'l-Kur'ân gibi Kur'ân'ın genelinde belli bir yöntemle kullanılan üslup veya muayyen bir anlama gelen lafızlar söz konusudur. Bundan dolayı bu iki kavramı açıklamak ve külliyyât ile aralarındaki ortak ve farklı noktaları ortaya koymak gerekmektedir. Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* adlı eserinin birçok yerinde

⁶¹ Mükâtil b. Süleymân, *el-Vucûh ve'n-nezâir*, thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2011), 155-156.

⁶² Muhammed b. Muhammed el-Mürtezâ ez-Zebîdî, “a-v-d”, *Tâcu'l-'arûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 8/443.

⁶³ Kefevî, “a-v-d”, “a-r-P”, *el-Külliyyât*, 977.

⁶⁴ Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985), 193; Zekeriyâ b. Muhammed b. Zekeriyâ el-Ensârî, *el-Hudûdu'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1990), 72.

⁶⁵ Zebîdî, “a-v-d”, “a-r-P” *Tâcu'l-'arûs*, 8/443; Ebû Hilâl el-Askerî, *Mu'cemü'l-fürûku'l-feğaviyye*, “a-v-d”, drl. eş-Şeyh Beytüllâh Beyât (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2000), 345.

⁶⁶ Kefevî, *el-Külliyyât*, 977.

âdâtü'l-Kur'ân örneklerine temas etmektedir.⁶⁷ Ona göre âdetü'l-Kur'ân, bir müfessirin bilmesi gereken ilmî konular arasında yer almaktadır.⁶⁸ Râşid b. Hamûd es-Seniyât da, bu konuda *Âdâtü'l-Kur'âni'l-üslubiyye* adında müstakil bir eser telif etmiştir. O, bu eserinde külliyyât için verilen örnekleri de âdetü'l-Kur'ân'dan saymaktadır.⁶⁹

Âdetü'l-Kur'ân'a verilen örnekler incelendiğinde bunların üslupla alakalı bir husus olduğunu söylemek mümkündür. Mesela Kur'ân'ın en önemli anlatım metotlarından birisi emretme ile yasaklama,⁷⁰ korkutma ile müjdeleme,⁷¹ teşvik ile sakındırma⁷² gibi zıt unsurların bir arada zikredilmesidir. Ayrıca Allah'ın mümin ve kâfirlerin durumunu karşılaştırması,⁷³ cezalandırılma ile beraber mükâfatlandırmadan söz etmesi⁷⁴ ve sert üsluptan sonra yumuşak üslup kullanması da⁷⁵ buna verilebilecek diğer misallerdir. Bunun dışında da âyetlerde sıkça başvurulan ve Kur'ân âdeti olarak bilinen bazı ikna metotları bulunmaktadır. Örneğin Allah'ın insanları hayra davet etme amacıyla her fırsatta vaaz ve nasihatte bulunması⁷⁶ İslâmî kuralları açıklarken tağlib⁷⁷ kuralı gereği erkekleri ifade eden lafızlar kullanması⁷⁸ tevhîdi ispatlamada kevnî ayetlerden sonra insanın kendi nefsindeki mucizelere işaret etmesi buna örnek olarak gösterilebilir.⁷⁹

Kur'ân örfüne gelince bu konuda verilen örneklerin daha çok lafza yüklenen anlama dayalı bir husus olduğunu görmekteyiz. İslâm ifadesinin bütün peygamberlerin dini olarak anlam kazanması,⁸⁰ kitap kelimesinin şariat ve hüküm içeren kitap olması buna örnek olarak verilebilir.⁸¹

⁶⁷ el-Ubeyd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 121; es-Suûd, "Eseru ma'rifeti'l-küllîyyât", 379.

⁶⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/124.

⁶⁹ Râşid b. Hamûd es-Seniyât, *Âdâtü'l-Kur'âni'l-üslubiyye* (Suudi Arabistan: y.y.,2011), 28.

⁷⁰ Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 10/26.

⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/25; 3/224; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 9/107.

⁷² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/224.

⁷³ Muhammed Senâullâh el-Mazhârî, *et-Tefsîru'l-mazharî*, thk. Gulâm Nebî Tûnusî (Beyrut: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 2004), 12/96; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 9/107, 284; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/430; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/25; 3/224.

⁷⁴ Hüseyin b. Muhammed er-Râğib el-İsfahânî, *Tefsîru'r-Râğib el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdül'azîz Besyûtî (Riyad: Câmîiatu Tantâ, 1999), 1/245.

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/99

⁷⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/244; 27/166; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (b.y.: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 6/20.

⁷⁷ Tağlib, aralarında irtibat bulunan iki şeyin her ikisini zikretmek yerine bunlardan sadece birisiyle yetinmektir. Bk. Kefevî, *el-Küllîyyât*, 281.

⁷⁸ Muhammed Âli es-Sâysî, *Tefsîru'âyâti'l-ahkâm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002), 582.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/275.

⁸⁰ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-hakîm* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetüli'l-Kütüb, 1990), 3/287; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 3, 276.

⁸¹ Nâsirüddîn Ebu Saîd Abdullâh b. Ömer el-Beydâvî, *Envaru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Muraşilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1996), 125.

Ayrıca “عبادي” tabirinin müminleri ifade etmesi,⁸² “مثل” lafzının benzetmeler içeren söz sanatı anlamına gelmesi,⁸³ “سبيل الله” tamlamasının Allah yolunda cihat etme anlamında olması,⁸⁴ “اذكر” hitabının teselli, “اتل” hitabının ise ümmeti ikaz etme maksadıyla kullanılması, “مدينة” kelimesinin büyük yerleşim yeri anlamına gelmesi⁸⁵ göze çarpan diğer Kur'ân örflerinden sayılmaktadır.⁸⁶

Bu tespitler doğrultusunda âdetü'l-Kur'ân ve örfü'l-Kur'ân'ın külliyyâtü'l-Kur'ân ile benzerlik arz ettiğini söylemek mümkün olsa da aralarında bazı farkların olduğunu görmekteyiz. Zira âdetü'l-Kur'ân'a verilen örneklere baktığımızda bunların Kur'ân'ın tümünde aynı yöntemle kullanılan üsluplardan ziyade âyetlerdeki belagat yönteminden ve bağlama uygun üslup kullanımından ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Allah'ın kullarına hitabı esnasında “يا” edatını kullanması, hazf, tekrar ve icâz gibi âdetü'l-Kur'ân'a verilen örneklerin Kur'ân'ın dışında günlük konuşmalar da da görmekteyiz. Hâlbuki külliyyâtü'l-Kur'ân'da sadece Kur'ân bazlı bir kullanım söz konusudur. Ayrıca âdetü'l-Kur'ân'ın üslupla, örfü'l-Kur'ân'ın ise lafzın taşıdığı anlamla alakalı bir husus olduğunu görmekteyiz. Bu açıdan bakıldığında âdetü'l-Kur'ân'ın külliyyâtü'l-muttaridetü'l-esâlîbe, örfü'l-Kur'ân'ın da külliyyâtü'l-muttaridetü'l-elfâza daha yakın olduğunu söylemek mümkün olsa da bunların müstakil olarak külliyyâtü'l-Kur'ân'ı yansıtmadığını belki de onun birer alt türü olduğunu söylemek mümkündür.

5.3. Efrâdü Kelimâti'l-Kur'ân

Külliyyâtü'l-Kur'ân örnekleriyle benzerlik arz eden bir diğer konu da efrâdü kelimâti'l-Kur'ân'dır. Bu konuda eser telif eden ilk kişi Ahmed b. Fâris'tir (ö. 395/1004). O, *Efrâdü kelimâti'l-Kur'âni'l-azîz* adlı eserinde bu kavramı tarif etmeden direkt konuyla alakalı örnekler vermiştir. Bundan dolayı konuyla ilgili çalışma yapan kişiler, onun verdiği örneklerden yola çıkarak bu kavram hakkında tanımlamaya gitmişlerdir. Onun bu eserini tahkik eden Hâtim Sâlih ed-Dâmin, efrâdü, “delâlet ettiği anlam açısından benzeri olmayan ve tek kalan” şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁷ Bu tanımdan maksat efrâdın örneklerinin başka lafızların sahip olmadığı tek bir anlama sahip ol-

⁸² el-Beydâvi, *Emvaru't-Tenzîl*, 1/71; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, 24/35; Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, *Garâibu'l-Kur'an ve reğaibu'l-Furkan*, thk. eş-Şeyh Zekeriyâ Umeyrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 6/10.

⁸³ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 8/513.

⁸⁴ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 4/434. el-Kummî, *Garâibu'l-Kur'an*, 12/54.

⁸⁵ Câbir b. Mûsâ b. Abdilkâdir el-Cezâiri, *Eyseru't-tefâsîr li kelâmi'l-'aliyyi'l-kebîr* (Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 2003), 1/508.

⁸⁶ Ebü'l-Abbâs el-Besîlî et-Tûnusî, *Nüketün ve tenbihâtün fi tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Fas: Menşûrâtü Vizâretü'l-Evkâf, 2008), 3/521.

⁸⁷ Ahmed b. Fâris, *Efrâdu kelimâti'l-Kur'âni'l-azîz* thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Şam: Dâru'l-Beşâir, 2002), 5 vd.

ması ve bu açıdan benzersiz olması değildir. Belki de bu benzersizlik, genellikle bir anlama delâlet edip sadece bir yerde bu anlamın dışına çıkması açısındanadır.

Türkiye’den de bu konuda çalışma yapıldığını görmekteyiz. İbrahim Yıldız, *Efrâdü kelimâti’l-Kur’âni’l-azîz* adlı eser üzerine kaleme aldığı bir makalesinde efrâddan olan kelimeleri vucûh ve nezâir bünyesinde değerlendirmiş ve İbn Fâris’in bu konuda verdiği örneklere ek olarak birtakım örnekler zikretmiştir. Yıldız, bu konuda verilen örneklerden yola çıkarak İbn Fâris’in efrâddan kastını şu şekilde açıklamıştır: “Kur’ân’da bir kelimenin kullanıldığı mana vecihlerinin iki ile sınırlı olması ve bu iki vecihten birinin de sadece bir kez kullanılmasıdır.”⁸⁸ Örneğin İbn Fâris’in ifade ettiği gibi Âl-i İmrân Suresinin 156. ayeti hariç Kur’ân’daki bütün hasret kökenli ifadeler “pişmanlık” anlamına gelmektedir. Sadece mezkûr sure ve âyette “üzülme” anlamını ifade etmektedir.⁸⁹

Fakat İbn Fâris’in efrâda verdiği bazı örneklere baktığımızda bunların iki anlama sahip olduğunu bir anlamın çoğunlukla kullanıldığını, diğer anlamın da efrâd genelinde hâkim olan tek bir âyette kullanılmaya aykırı olarak iki âyette kullanıldığını görmekteyiz.⁹⁰ Zaten Ali b. Süleymân el-Ubeyd, *Tefsîru’l-Kur’an ve davâbituhû* adlı eserinde efrâdın çoğunlukla kullanılan anlamın dışında kalan anlamın sadece bir yer ile sınırlı olmadığını iddia ediyor. O, bu iddiayı öne sürerken “سواء فردا أفرادا/ister tek ister çok” kaydını koyarak bunun birden fazla da olabileceğini öne sürmüştür.⁹¹ Bu nedenle efrâdı “çoğunlukla bir, çok nadir olarak da iki yer hariç Kur’ân’ın tümünde belli bir anlam ifade eden kelimeler” şeklinde tanımlanmasının daha doğru olduğunu düşünmekteyiz.

İbn Fâris’in konuyla ilgili verdiği örneklere baktığımızda efrâdü kelimâti’l-Kur’ân’ın külliyyâtü’l-ağlabiyyeye benzediğini görmekteyiz. Fakat bunların arasında şöyle bir fark vardır: İkisinde de çoğunlukla kullanılan bir anlam ve nadir olarak bu anlamın dışındaki örnekler vardır. Fakat efrâdü kelimâti’l-Kur’ân’da bu nadir olarak kullanılan anlam sadece bir çeşit olup en fazla iki yerde kullanılmakla beraber külliyyâtü’l-ağlabiyyede öyle bir sınırlama yoktur. Ama nadir olarak kullanılan anlamın çoğunlukla kullanılan anlamların sayısını geçemeyeceği de unutulmamalıdır.

Efrâddan olan kelimeleri çok anlamlılık ciheti ile vucûha, aynı lafız ve manaya sahip olan ve değişik yerlerde zikredilen kelimeler ciheti ile de nezâire dâhil etmek mümkündür. Bunu “بَعْل” örneği ile açıklamak mümkündür. Çünkü bu kelime *وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ*/Kocaları onları geri almaya

⁸⁸ İbrahim Yıldız, “Vucûh ve Nezâir İlmine Bir Katkı: İbn Fâris’in “Efrâdü Kelimâti’l-Kur’âni’l-Azîz” Adlı Eserinde Olmayan Bazı Efrâd Kelimeler”, *The Journal of Ademic Social Science Studies* 1/74 (Mart 2019), 376.

⁸⁹ İbn Fâris, *Efrâd*, 11.

⁹⁰ İbn Fâris, *Efrâd*, 10, 15.

⁹¹ el-Ubeyd, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 121.

*daba fazla hak sahibidirler*⁹² ve “وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا”/ *Şu kocam da ibtiyar*⁹³ âyetlerinde “koca”; “أَتَدْعُونَ بَعْلًا”/ *Allah'ı bırakıp Ba'l'e mi tapıyorsunuz*⁹⁴ âyetinde ise “put” anlamında kullanılmıştır. Bu kelime, koca ve put olmak üzere iki anlama sahip olması hasebiyle vucûhtan; ikinci âyetteki “بَعْل”in birinci âyetteki ile aynı anlam ifade etmesi hasebi ile de nezâirden sayılmaktadır.⁹⁵ Bundan dolayı Zerkeşî ve Suyûtî gibi âlimler İbn Fâris'in bütün efrâd örneklerini vucûh ve nezâir bâbında nakletmişlerdir. Onlar bunların dışında sahâbî ve tâbiî de dâhil olmak üzere birçok âlimden buna benzer örnekler aktarmışlardır.⁹⁶ Fakat bunların arasında efrâd sayılmayan ve külliyyâtü'l-muttaride yani istisna olmaksızın Kur'ân'ın tümünde sabit bir anlam ifade eden örneklere de rastlanmaktadır. Bu da onların konuya yüzeysel bir şekilde yaklaştıklarını ve buna benzer örnekleri aktarmak suretiyle Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olma amacını taşıdıklarını göstermektedir. Kaldı ki efrâd ile külliyyâtü'l-ağlabiyye arasındaki fark efrâd ile vucûh ve nezâir arasında da geçerlidir. Zira vucûh ve nezâir örneklerinin taşıdığı değişik anlamlarda efrâd örneklerindeki gibi az ve çok, genel ve istisnâî şeklinde bir ayırım bulunmamaktadır. Bu yüzden Sâlih b. Suûd, isimlerini zikrettiğimiz bu âlimlerin yaptığı gibi İbn Fâris'in efrâda verdiği örnekleri, vucûh ve nezâir bünyesinde ele almalarının doğru bir tercih olmadığını iddia etmektedir.⁹⁷

Hâtim Sâlih ed-Dâmin, külliyyâtü'l-Kur'ân olarak bilinen ve Mükâtil b. Süleymân'ın bu konuda verdiği örneklerin de efrâddan olduğunu dile getirmektedir.⁹⁸ Fakat bunlar arasındaki ince farkları ayrıntılı bir şekilde incelemeyen ve bu konudaki örnekleri titizlikle analiz etmeden hepsini tek bir kefeye koymanın kabul edilebilirlikten uzak olduğunu düşünmekteyiz.

Yeri gelmişken Râgıb el-İsfâhânî'nin (ö. ?) *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân* adlı eserine değinmekte fayda olduğu kanaatindeyiz. Zira eserin isminden yola çıkılarak bunun efrâdü kelimâtü'l-Kur'ân'la benzerlik arz ettiği düşünülebilir. Fakat İsfâhânî'nin bu kitabında verdiği örneklere baktığımızda bunların birbirinden farklı olduğunu görmekteyiz. Zira İsfâhânî, bu eserinde kök ve türevleriyle beraber Kur'ân'da geçen kelimelerin bütün anlamlarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.⁹⁹ Dolayısıyla onun aynı kökten gelmesi hasebiyle efrâd ile benzerlik arz eden müfredâtta kastı bu başlık altında ele aldığımız efrâd değildir. İsfâhânî'nin açıkladığı Kur'ân lafızlarını müfredât olarak adlandı-

⁹² el-Bakara 2/228.

⁹³ Hûd 11/72.

⁹⁴ es-Sâffât 37/125.

⁹⁵ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 103.

⁹⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 105/111; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/417-424.

⁹⁷ es-Suûd, “*Eseru ma'rifeti'l-külliyyât*”, 373.

⁹⁸ İbn Fâris, *Efrâd*, 5 vd.

⁹⁹ Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfâhânî, *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân* (Şam: Dâru'l-Kalem, ts.) 6 vd.

masının sebebi onun her lafzı, ferdî ve müstakil olarak ele almasına bağı olduğunu düşünmekteyiz.

5.4. Lügatü'l-Kur'ân

Külliyâtü'l-Kur'ân ile benzerlik arz eden diğere bir kavram da lüğatü'l-Kur'ân'dır. Bilindiğı gibi Kur'ân ve sünnetteki bazı lafızlar lügavî anlamları dışında da kullanılmaktadır. Bu husus, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından özel bir anlam yüklenen kelimelerde geçerlidir. Aksine delâlet eden bir karinenin bulunmaması durumunda onlardan bu özel anlamın kastedilmesi gerekmektedir. Örneğın “وضوء” kelimesi lüğatte ellerin yıkanmasını ifade ederken şer'an şekli ve niteliğı Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından belirlenen temizlik olan abdest anlamını ifade etmektedir. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) ifade ettiğıne göre Kur'ân'daki bir lafza Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından belli anlam verilmişse bunun esas alınması gerekmektedir. Bu durumda Arap lüğatine başvurmaya gerek yoktur. Çünkü bu yolla kelimeye kazandırılan anlam Kur'ân'a mahsûs lügavî bir anlam olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı Kur'ân'da geçen bir ifadenin ne anlama geldiğini öğrenmek için onun Kur'ân'daki diğere benzerlerine ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bunları nasıl yorumladığına bakmak gerekir. Böylece Kur'ân'ın Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından onaylanmayan bir anlam ile tefsir edilmesinin önüne geçilecektir.¹⁰⁰ Bu bilgiler ışığında külliyâtü'l-Kur'ân ile lüğatü'l-Kur'ân arasındaki farkı şu şekilde açıklamak mümkündür: İkisinde de genellik arz eden sabit bir anlam söz konusu olmakla beraber lüğatü'l-Kur'ân örneklerindeki küllilik için belirleyici unsur Hz. Peygamber'den (s.a.s.) aktarılan rivayetlerdir. Külliyâtü'l-Kur'ân'da ise bu husus, dilsel konular başta olmak üzere diğere unsurlarla da olabilmektedir.

5.5. Külliyâtü's-Şer'iyye ve Külliyâtü'l-Fıkhıyye

Külliyâtü'l-Kur'ân'la benzerlik arz eden diğere iki kavram da külliyâtü's-şer'iyye ve külliyâtü'l-fıkhıyyedir. Külliyâtü's-şer'iyye, birbirini destekleyen şer'î naslardan ve zorunlu olarak dinden anlaşılıp ihtilaf bulunmayan genel dinî ilkelerdir. Örneğın güzel şeylerin helal kılınması,¹⁰¹ Allah'ın insanlar için her zaman kolaylık dilemesi ve zorluk istememesi bu kabildendir.¹⁰² Külliyâtü's-şer'iyyeyi külliyâtü'l-Kur'ân olarak da adlandıran Hasan Harîfi'nin ifade ettiğıne göre âyetlerde verilmek istenen mesajın her insanı ilgilendirmesi, hayatın tüm alanlarını kapsamaması, herkes için geçerli olması, hitapların genellikle insan cinsini muhatap alması bu tür küllî üsluplar ara-

¹⁰⁰ es-Suûd, “Eseru ma'rifeti'l-küllıyyât”, 381. Ahmed b. Abdilhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Enver el-Bâz & Ahmed el-Cezzâr (b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2005), 7/115; 3/286.

¹⁰¹ el-A'râf 157.

¹⁰² el-Bakara 2/185.

sında yer almaktadır.¹⁰³ Her zaman muhkem olması, neshedilmemesi, kapsamını daraltan bir kaydın olmaması ve daima genel geçer olması hasebiyle külliyyâtü's-şer'îyye, külliyyâtü'l-muttaride ile benzerlik arz etmektedir.¹⁰⁴ Çalışmamızın konusu olan külliyyâtü'l-Kur'ân ile külliyyâtü's-şer'îyye arasındaki farkı ise şu şekilde izah edebiliriz: Külliyyâtü's-şer'îyye tevhid, ahlak, kulluk ve davranış ilkeleri ile alakalı olan evrensel ilkelerdir. Bunu içeren mesajların genel olduğunu ifade etmek için külliyyâtü'l-Kur'ân örneklerinde olduğu gibi “كل” veya buna benzer bir lafzı kullanmaya gerek yoktur. Çünkü bunlar, doğası gereği genel oldukları zaten bilinmektedir.

Külliyyâtü'l-fıkhiyye, fıkıh ilmiyle alakalı bir tabir olup aklî ve naklî delillerin karşılaştırıp analiz edilmesi ile ulaşılan küllî kurallardır.¹⁰⁵ Muhammed el-Mukrî (ö. 759/1358), külliyyâtü'l-fıkhiyyeyi “olumlu veya olumsuz bir şeyi bir şeye nispet ederken “كل” lafzını kullanarak bunu kapsayıcı hale getirme” şeklinde tarif etmektedir. Külliyyâtü'l-fıkhiyye de tıpkı külliyyâtü'l-Kur'ân gibi muttaride ve ağlabiyye şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Örneğin “كل من لا يُصَلِّي عليه لا يُغسل”/Üzzerinde namaz kılınmayan hiç kimse yıkanmaz” külliyyâtü'l-fıkhiyyetü'l-muttaride, “كل من تَجِبَ نَفَقَتُهُ يَجِبُ كَفْنُهُ”/Zevce dışında nafakası vacip olan herkesi kefenlemek vaciptir”¹⁰⁶ ise külliyyâtü'l-fıkhiyyetü'l-ağlabiyye örneğidir. Muttaride ve ağlabiyye örnekleri açısından külliyyâtü'l-fıkhiyye ile külliyyâtü'l-Kur'ân birbirine benzese de bunlar aynı şeyler değildir. Zira külliyyâtü'l-Kur'ân, Kur'ân ile sınırlı olup daha çok lafız odaklıdır. Külliyyât-ı fıkhiyye ise çoğu zaman kurân'daki bilgiler çerçevesinde elde edilen kurallardan oluşsa da diğer kaynaklarda da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu örneklerde lafzî kurallardan ziyade günlük yaşamı ilgilendiren beşerî ihtiyaçlarla alakalı olan kurallar geçerlidir. Öte yandan fıkıhta küllîyetü'l-muttaride olan bir lafzın Kur'ân'da da öyle olması gerekmiyor. Örneğin namaz anlamındaki “صلاة” fıkıhta tekbirle başlayan selamla biten belli söz ve hareketlerden müteşekkil olan ibadeti ifade ediyor. Ama söz konusu lafız, Kur'ân'da bunun dışındaki anlamlarda da kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Sonuç

Umûm-husûs ve mutlak-mukayyed gibi müstakil bir Kur'ân ilmi olarak değerlendirilmesi gereken külliyyâtü'l-Kur'ân'ın isim olarak klasik eserlerde geçmemesi böyle bir konunun olmadığı anlamına gelmez. Nitekim bu, son dönemlerde kullanılmaya başlanan bir tabir olmakla beraber

¹⁰³ Hasan Harifî, *el-Külliyyâtü's-şer'î'a fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dammam: Dâru İbni'l-Kayyim, 2002), 8, 10, 17, 26, 27, 29.

¹⁰⁴ Harifî, *el-Külliyyâtü's-şer'î'a*, 19 vd.

¹⁰⁵ Harifî, *el-Külliyyâtü's-şer'î'a*, 17.

¹⁰⁶ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mukrî, *el-Külliyyâtü'l-fıkhiyye*, thk. Muhammed b. el-Hâdî Ebu'l-Ecfân (Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.), 102.

¹⁰⁷ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 104.

köken olarak Hz. Peygamber'e (s.a.s.) dayanmaktadır. Öte yandan külliyyâtü'l-Kur'ân'ın günümüzde tefsirle alakalı ilimler arasında bağımsız bir konu olarak ele alınmasına rağmen ona benzeyen birçok konu vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlar vucûh ve nezâir, âdetü'l-Kur'ân, örfü'l-Kur'ân, efrâdü kelimâti'l-Kur'ân, lügatü'l-Kur'ân, külliyyâtü's-şer'îyye ve külliyyâtü'l-fihriyyedir. Nitekim külliyyâtü'l-Kur'ân ile bu konular karşılaştırıldığında aralarında birçok ortak nokta tespit edilecektir. Bu nedenle külliyyâtü'l-Kur'ân'ın tarif, tasnif ve taksiminde olduğu gibi ona benzeyen bu ilmî konulardan tefriki hususunda da bir takım çabalar olmuştur. Zira bazı âyetlerdeki kimi ifade ve üslupların sahip olduğu küllîlik, bütün bu ilmî konular için de örneklik teşkil etmektedir. Fakat hepsiyle ortak noktası bulunmasına rağmen külliyyâtü'l-Kur'ân'ı bunlardan ayırt edecek bir takım özellikleri vardır. Ayrıca bütün bunlar arasında külliyyâtü'l-Kur'ân, sahip olduğu çeşitlilik açısından kendine özgü bir şema oluşturmaktadır. Bunlar bir yana söz konusu kavram, isim olarak ifade ettiği geniş kapsamlı anlam itibari ile ona benzer konuların kendi bünyesinde toplanması gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü bu türden olan örnekleri en iyi çağrıştıran ve bunların içeriğinden en iyi haber veren külliyyât ifadesidir. Bu açılardan baktığımızda Kur'ân ilimleri arasında külliyyâtü'l-Kur'ân adında müstakil bir dalın oluşması isabetli olacaktır. Son olarak belirtmek gerekir ki bu kavram, Hz. Peygamber (s.a.s.), sahâbe ve sonraki neslin bununla alakalı verdiği örneklerin derlenip bir araya getirilmesi sonucu ortaya çıkmış olsa da bunun anlam yelpazesinin daha da açılması kişinin analiz yeteneğine ve düşünce gücüne bağlıdır. Zira Kur'ân'ın tümünde veya çoğu yerinde aynı anlam ifade eden ve daha önceki müfessirlerin gözünden kaçırmış olabileceği birden çok örnek bulunabilir. Bunlar araştırılıp incelendikçe külliyyâtü'l-Kur'ân, daha da zengin bir ilim dalı haline gelecektir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Fatih ÖZAKTAN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseyinî. *Râhu'l-me'ânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî fî şerhi saâhi'l-buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Mu'cemü'l-fürûku'l-leğaviyye*. drl. eş-Şeyh Beytüllâh Beyât. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2000.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Ma'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullâh en-Nemir. b.y.: Dâru Tayyibe, 1997.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebu Saîd Abdullâh b. Ömer. *Envaru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mura'silî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1996.
- Cezâiri, Câbir b. Mûsâ b. Abdilkâdir. *Eyseru't-tefâsîr li kelâmi'l-'aliyyi'l-kebîr*. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 5. Basım, 2003.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Ta'rîfât*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1985.
- Dımaşkî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-keitâb*. thk. Âdil Ahmed vd. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Dımaşkî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *Fedâilu'l-Kur'ân*. b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1995.
- Ensârî, Zekeriyâ b. Muhammed b. Zekeriyâ. *el-Hudûdu'l-enîka ve't-ta'rîfâti'd-dağîka*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1990.
- Ezdî, Mükâtil b. Süleymân b. Beşîr. *el-Vucûb ve'n-nezâir*. thk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2. Basım, 2011.
- Ezdî, Mükâtil b. Süleymân b. Beşîr. *Tefsîru Mükâtil b. Süleymân*. thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Halebî, Nûruddîn Muhammed. *Ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Şam: Mektebetü's-Sabâh, 1993.
- Harbî, Hüseyin b. Alî b. Hüseyin. *Kavâ'idü't-tercîh inde'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Kâsım, 1996.
- Harifî, Hasan. *el-Külliyyâtü's-şer'â fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 2 Cilt. Dammam: Dâru İbni'l-Kayyim, 2002.

- Hudayrî, Muhammed b. Abdillâh b. Alî. *Tefsîru't-tâbi'în*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1997.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*. Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İbn Esîr, Nasrullâh b. Muhammed el-Cezerî. *el-Câmi'u'l-kebürr fî şinâ'ati'l-manzûm mine'l-keleâmî ve'l-menşûr*. thk. Mustafa Cevvâd. Irak: Matba'atü'l-Mecme'î'l-Âlemî, 1953.
- İbn Fâris, Ahmed. *Efrâdu kelimâti'l-Kur'âni'l-azîz*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin Şam: Dâru'l-Beşâir, 2002.
- İbn Kayyim, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1989.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmî Muhammed Selâmet. b.y.: Darû Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-arab*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Enver el-Bâz & Ahmed el-Cezzâr. 35 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, 2. Basım, 2005.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *Müfredâtü el-fâzi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Şam: Dâru'l-Kalem, ts.
- İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *Tefsîru'r-Râgıb el-İşfabânî*. thk. Muhammed Abdül'azîz Besyûtî. 5 Cilt. Riyad: Câmiatu Tântâ, 1999.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhîs fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Medine: Mektebetü'l-Me'ârif, 2. Basım, 2000.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ. *el-Külliyât*. thk. Adnân Dervîş & Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Kummî, Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin. *Garâibu'l-Kur'an ve reğaibu'l-Furkan*. thk. eş-Şeyh Zekeriyâ Umeyrân. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV. Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi Basımevi, 2015.
- Kur'ân-ı Kerîm Meali*. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: DİB. Yayınları, 3. Basım, 2009.

- Ma'bed, Muhammed Ahmed Muhammed. *Nefehâtün min 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Darü's-Selâm, 2. Basım, 2005.
- Malatî, Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân. *et-Tenbîhu ve'r-red 'alâ ehl'l-ebvâi ve'l-bide'*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1968.
- Mâtürîdî, Mahmûd Ebu Mansûr. *Te'vîlâtü ehl's-sünne*, thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mazhârî, Muhammed Senâullâh. *et-Tefsîru'l-mazharî*. thk. Gulâm Nebî Tûnusî. Beyrut: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 2004.
- Mukrî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Külliyâtü'l-fıkhiyye*. thk. Muhammed b. el-Hâdî Ebu'l-Ecfân. Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihü'l-ğayb*. b.y.: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-hakîm*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü'l-Kütüb, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed. *el-Kesfüve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed b. Abdilcabbâr. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâser b. İbrâhîm & Guneym b. Abbâs. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Suûd, Sâlih b. Suûd Süleymân. "Eseru ma'rifeti'l-külliyât ve'l-efrâd fi'l-Kur'âni'l-Kerîm". *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-Dirâseti'l-İslâmiyye* 11/4 (Aralık 2005), 369-389. <https://search.emarefa.net/detail/BIM-803333->
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Medine: Mecmeu'l-Melik Fehd, 2005.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. 26 Cilt. Mısır: Matâbiu Ahbarî'l-Yevm, 1991.
- Sâyis, Muhammed Ali. *Tefsîru âyâti'l-ahkâm*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2002.
- Şâzelî, Ahmed b. Muhammed. *el-Bahrü'l-medâd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.
- Seniyyât, Râşid b. Hamûd. *Âdâtü'l-Kur'âni'l-üslûbiyye*. 2 Cilt. Suudi Arabistan: y.y., 2011.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fî te'vîli'l- Kûr'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tantâvî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vasît*. Mısır: er-Risâle, 1987.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır. *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 2016.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır. *Fuşûl fî uşûli't-tefsîr*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 2. Basım, 2002.
- Tûnusî, Ebü'l-Abbâs el-Besîlî. *Nüketün ve tenbihâtün fî tefsiri'l- Kûr'âni'l-mecîd*. Fas: Menşûrâtü Vizâreti'l-Evkâf, 2008.
- Ubeyd, Ali b. Süleymân. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm usûlubû ve davâbitubu*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2. Basım, 2010.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *et-Tefsîru'l-basît* Suudi Arabistan: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî. 2009.
- Yıldız, İbrahim. “Vücûh ve Nezâir İlmine Bir Katkı: İbn Fâris'in “Efrâdü Kelimâti'l-Kur'âni'l-Azîz” Adlı Eserinde Olmayan Bazı Efrâd Kelimeler”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 1/74 (Mart 2019), 373-386. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7958>
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Mürtezâ. *Tâcu'l-'arûs*. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zer'î, Muhammed b. Ebî Bekr Eyyûb. *Cilâü'l-efbâm*. thk. Şuayb Arnâût & Abdulkâdir Arnâût. Kuveyt: Dâru'l-Arûbe, 2. Basım, 1987.
- Zerkeşî, Bedrüddîn b. Bahâdır. *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr*. 30 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1997.